

*Др Срђан Шаркић, редовни професор
Правног факултета у Новом Саду*

ИДЕЈА РИМА У МИСЛИ И ДЕЛУ ЦАРА ДУШАНА

Сажетак: Аутор разматра како је идеја о Риму, као центру универзалног, васељенског Царства и целокупне хришћанске цркве утицала на дело и мисао цара Душана. Она се манифестовала у два важна аспекта: 1) Проглашење Србије за Царство и њена организација према моделу Источног Римског Царства (Византије), и 2) Стварање јединствене кодификације која је била мешавина српског обичајног и грчко-римског (византијског) права.

Кључне речи: Рим, Византија, хијерархија држава, Душан, Кодификација, Законик, Царство, Номоканон, Синтагма.

Током Средњег века, идеја о Риму као центру универзалног, васељенског Царства и целокупне хришћанске Цркве, била је присутна код свих европских народа. Наравно, Источно Римско Царство (Византија) сматрало се истинским представником једног таквог Царства и легитимним наследником Римске Империје. Према тој идеологији, само се византијски владар могао називати Царем Римљана (Ромеја - βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων), док та почаст није припадала осталим монарсима. Стварност је, међутим, изгледала другачије. Универзална идеја вечитог Рима привлачила је и германске и словенске владаре, од самих настанака њихових држава на територији Римског Царства. Јачањем ових државе, најпре Карло Велики на Западу (800), а знатно касније Симеон Бугарски на Истоку

(913), почињу да називају себе царевима. У Цариграду су протествовали износећи врло компликоване идеолошке и правне аргументе са намером да оспоре франачким и бугарским царевима право на ту титулу, али су на крају, уз извесне резерве, прихватили постојање царстава „изван римског“. Са опадањем војне и политичке моћи Византијског Царства, до кога је дошло у наредним вековима, идеја Рима почела је да привлачи и српске владаре. Живећи од седмог века на територији Источног Римског Царства (Византије), Срби су били и политички и верски окружени византијском идеологијом о хијерархији држава. У XIV веку, када је Стефан Душан (1331-1355), најмоћнији српски средњовековни владар, успео да прошири своју државу освајањем великог дела „римске (ромејске) земље“, изгледало је да се сан о вечном Риму може остварити и код Срба. У политичкој делатности Стефана Душана идеја о Риму је била присутна у два важна аспекта: 1) проглашење Царства и његова организација према византијском узору, и 2) стварање јединствене српско-грчко-римске кодификације.

1. Проглашење српске државе за Царство и њена организација према моделу Источног Римског Царства (Византије)

Византијска државно-правна идеологија која учи да све државе међу собом нису једнаке, већ да међу њима постоји одређен хијерархијски однос на чијем челу се налази источноримски цар, као легитимни носилац идеје о универзалном Царству, била је добро позната владарима из династије Немањића, од времена стицања независности Србије (1180). Остале средњовековне државе имале су у овој хијерархији виши или нижи положај, у зависности од њихове политичке моћи, који није био непроменљив.¹ Према овој идеологији, сви владари су међу собом били у фиктивним родбинским везама, сачињавајући тако својеврсну „породицу владара“. На челу те „породице“ налазио се византијски цар, као некакав **pater familias**, док је осталим владарима додељиван ближи или даљи „степен сродства“ који је зависио од политичке моћи њихових држава. Тако на пример, Кар-

¹ То је сјајно показао Г. Острогорски у три расправе: *Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum* 8, 1936, pp. 41-61; *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East European Review*, № 84, December 1956, pp. 1-14, и *Србија и византијска хијерархија држава, О кнезу Лазару*, Београд 1975, стр. 125-137. Видети и Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави I*, Београд 1931, стр. 119-127, 237-238 = *Класици југословенског права*, књига 12, Београд 1996, стр. 174-189, 310-311.

ло Велики, је постао царев „брат“ у време када му је призната царска титула, а тим степеном сродства (браћа, *ἀδελφοί*) могли су касније да се диче његови немачки, француски и италијански наследници. Енглески краљеви су били само цареви „пријатељи“ (*φίλοι*), док су се на дну ове листе налазили безначајни владари које је Источно Царство сматрало својим доменом и који нису припадали „породици“.²

Иако је Стефан Немања (1168-1196), оснивач српског владалачког дома, био прихватио византијски систем хијерархије држава, он није пропустио да подвуче своју независност у односу на Источно Римско Царство. У повељи коју је 1198. доделио манастиру Хиландару,³ између осталог стоји: **Искони сѣтвори богъ небо и землю и человеки на неи и благослови ие и дасть имъ власть на всеи твари своеи; и постави ови царе, другие кнезе, ини владикы и комоужде дасть пасти стадо свое и съблоудати е от всакога зъла находещаго на не. Темъ же, братисе, богъ премилостивы оутврѣди Грьке царьми, а Оугре краљми и когожде сѣзика разделивъ и законъ давъ и нравы оуставы и владикы надъ ними по нравоу и по законуу раставль своєю премоудростию. Темъ же по мнози его неизмерьнени милости и човеколюбию дарова нашимъ прадѣдомъ и нашимъ дѣдомъ обладати синовъ земловъ срьбьсковъ... и постави ме великаго жупана, нареченаго въ светемъ крѣщении Стефана Неману.**⁴ Из текста се јасно види да за Немању само Грци (Византинци, Ромеји) могу бити цареви, а само Угри (Мађари) краљеви, али стављајући нагласак на чињеницу да његова монархијска власт потиче од Бога и заснива се на милости Божијој,⁵ он на тај начин снажно подвлачи своју неза-

² F. Dölger, *Die „Familie der Könige“ im Mittelalter, Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964, pp. 43 sq. et 38, note 8.

³ Када се већ био повукао са престола.

⁴ Издање В. Ђоровић, *Списи Светог Сава*, Београд – Ср. Карловци 1928, стр. 1. На савременом српском језику тај одломак гласи: *Искони створи Бог небо и земљу и људе на њој, и благослови их и даде им власт над свим створењем својим. И једне постави царе, друге кнезове, друге господаре, и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од свакога зла које налази на њ. Зато, браћо, Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ раздели, и закон даде и нарави установи, и господаре над њима, по обичају и по закону распоредивши својом премудрошћу. Стога по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом земљом српском... и постави ме великога жупана, нареченога у светом крштењу Стефана Немању. Свети Сава, *Сабрани списи*, данашња језичка верзија Л. Мирковић и Д. Богдановић, *Стара српска књижевност*, књига 2, Београд 1986, стр. 31.*

⁵ Изгледа да су и неки Немањини претходници наглашавали божанско порекло своје власти. То се може видети из такозваних *Локрумских аката*, која су, иако фалсификати, била сачињена према аутентичним повељама. Тако на пример жупан Деса се назива *voluntate et dispositione dei magnus comes* (Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд-Загреб 1928, стр. 193. Упореди и стр. 196 и 199).

висност у односу на Источно Царство. Наглашавање и квалитативно изједначавање Божје милости као извора власти у националној држави са универзалном и васељенском влашћу римског папе⁶ среће се такође и у одговору Немањиног наследника, великог жупана Стефана Немањића (1196-1228), на једно писмо папе Иноћентија III. Године 1199. Стефан пише папи да је он велики жупан по милости Божијој, исто као што је и Иноћентије папа по милости Божијој (*Innocentio Dei gratia summo pontifici et universali pape Romane ecclesie... Stephanus eadem gratia... magnus iuppanus totius Servye*).⁷

Независност српских владара још више је наглашена након Стефановог крунисања за краља 1217. године, када се владарском називу додаје и титула *самодржац*,⁸ тачан превод грчке речи **αὐτοκράτωρ**, односно латинске **imperator**. Ова титула, у почетку превод латинског термина **imperator**, стекла је на Истоку велику важност као реч која је означавала врховног цара и која је од XI века у облику [царево име] у *Христа Бога верни цар и самодржац Ромеја, ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ* [династичко име], постала стална и непроменљива формула царског потписа. Али, она у Србија није никад стекла исти такав значај.⁹ Стефан Првовенчани није никад ни носио ни полагао право на царску круну, али су он и његови наследници употребљавали титулу *самодржац* да би истакли потпуну независност своје унутрашње и спољне политике.¹⁰

Корак ка уздизању српске државе на Царство био је учињен за време владавине Стефана Уроша Милутина (1282-1321). Називајући се зетом ви-

⁶ Уп. Т. Тарановски, *Историја I*, стр. 131 = *Класици јуословенског права*, стр. 181.

⁷ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од краја XII до краја XV века)*, Београд 1926, стр. 14. Иако инсистирају на независности Немања и његов син Стефан подвлаче и чињеницу да је Стефан зет Богом венчаног кир Алексија, цара Грка (византијског цара Алексија III Анђела) и да носи високу ромејску (византијску) титулу севастократора. Видети Fr. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, р. 5 и А. Соловјев, *Хиландарска повеља великога жупана Стефана (Првовенчаног) из год. 1200-1202, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор, V* (1925), стр. 9.

⁸ Писци српских хагиографија из XIII века (Стефан Првовенчани, Теодосије и Доментијан) називају Стефана Немању и његовог сина Стефана (пре крунисања) *самодршцима*, али како је убедљиво показао Г. Острогорски, *Аутократор и самодржац, Сабрана дела, књига IV*, Београд 1970, стр. 321-338, титула је била у званичној употреби тек после крунисања од 1217. године.

⁹ Г. Острогорски, *Аутократор*, стр. 302 и 337.

¹⁰ Треба нагласити да српски владари не употребљавају увек титулу *самодржац*, јер формуле интитулација у Србији нису имале сталан и непроменљив карактер (као што је био случај у Византији). Уп. Острогорски, *Аутократор*, стр. 338.

зантијског цара (за разлику од Стефана Првовенчаног који је постао царски зет захваљујући промени на цариградском престолу), краљ Милутин, након брака са Симонидом, постаје „син“ цара Андроника II и „брат“ престолонаследника Михајла IX.¹¹ Сматрајући се довољно моћним Милутин почиње да се у појединим хрисовуљама назива *царем све српске земље и благоверним царем*.¹² На једној повељи којом поклања село Тморане Хиландару (почетак XIV века) налази се, око краљеве слике у свечаном ставу и са царским украсима, натпис *О Христe Божe, правоверни цар Стефан све земље српске*.¹³ Према сведочењу византијског историчара Нићифора Григоре, царица Ирина је давала свом зету (Милутину) предмете који су имали карактер царских инсигнија.¹⁴

У основи, владавина краља Милутина, ако се изузму повремени сукоби са Источним Царством, представља први снажни продор византијског утицаја у Србији и претходи Душановом крунисању за цара.¹⁵ После битке код Велбужда (1330), постало је јасно да је Србија моћнија и од Византије и од Бугарске и да се идеја о Риму може остварити и у српском краљевству. Млади краљ Душан је од ступања на престо почео да припрема терен за тај подухват на шта су га подстицале не само политичке прилике већ и сопствене намере. Не треба заборавити да је млади Душан заједно са својим оцем провео седам година у изгнанству у Цариграду (вероватно од 1314. до 1321),¹⁶ и да је боравак у византијској престоници оставио снажан утисак на младог и амбициозног принца.¹⁷

¹¹ Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, стр. 132.

¹² В. Мошин, *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318*, *Гласник скопског научног друштва*, XIX (1938), стр. 71 sq.

¹³ В. Мошин, *Српско царство, Хришћанско дело бр. 4*, јул-август, Скопје 1939, стр. 11 sq.

¹⁴ Nic. Gregorae, *Byzantina Historia* I, 241-242.

¹⁵ Видети В. Мошин, *Византијски утицај у Србији у XIV веку*, *Југословенски историјски часопис*, 3 (1937), стр. 147-158. Упореди и F. Dölger, *Die Byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei*, *Actes du XII Congrès international d'études byzantines* I, Beograd 1963, pp. 83-103, као и кореферат В. Мошина, исто. стр. 333-338.

¹⁶ Један натпис из 1330. године (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, стр. 26) нас обавештава да је Душанов отац, краљ Стефан Урош Дечански провео седам година „код Грка“ (у Цариграду) и да је након тога преузео власт. Прогонство Стефана Дечанског (због покушаја да збаци с власти свога оца Милутина), морало се догодити после фебрура 1314, када се он по последњи пут спомиње као престолонаследник у Зети, а пре 29. октобра 1321 (датума смрти краља Милутина). Упореди С. Ћирковић, *Унутрашња политика краља Милутина*, у *Историја српског народа* I, Београд 1981, стр. 465, напомена 9.

¹⁷ На снажном утиску који је на Душана оставио боравак у Цариграду инсистирају, делимично под утицајем националног романтизма, српски аутори из XIX века. Видети С. Новаковић, *Балканска питања*, Београд 1906, стр. 257.

Идеја вечног Рима несумњиво је надахнула и водила Душана и његову околину приликом проглашења Царства. То јасно произилази из једне повеље, издате вероватно 1346 (када је већ био цар), а коју је Стојан Новаковић назвао *Цара Стефана наредба о законодавној радњи*.¹⁸ Причајући укратко о свом животу, цар у повељи између осталог вели: **иако-ж' бо [Бог] и прекраснаго Јосифа целоумудрїемь оукрепи и сьтвори его цара многымь езыкомь и вьсемоу стьжанїю Фараоновоу и вьсемоу Египтоу. Тем-же образомь, по того милости, и мене преложи оть краљев'ства на православ'ноє царство, и вьсехь дасть ми вь роуце иакоже и великомоу Кон'стантиноу цароу, зем'лє и вьсехь страны и поморїа и велике градове царства гръчскаго. ІАко-же и прежде рехомь, и Богомь дарованимь вен'цемь царскимь венчань быхь на царство вь лето ѕонд. месеца априль .дї. днь вь велики и много-светли и радостны празникь Вьскрсьенїа Христова... Сим'-же в'семь бив'шимь не моимь изволєнїемь ни некою силою, нь по Божїю изволєнїю и инихмь благословєнїемь поставише цара вь свакоу православноую вероу...**¹⁹

Иако текст јасно показује да је идеал Константина Великог, првог цара хришћанина, снажно надахнуо српског владара, Душан није посегао

¹⁸ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898, репринт 2004, стр. 3. Повеља је сачувана само у Раковачком препису из 1700. године, али изгледа да је преписивач, монах Пахомије имао пред собом неки добар рукопис као протограф. Вредност овог преписа који садржи 196 чланова (од укупно 201) лежи у томе што у њему налазимо 15 чланова који се не налазе ни у једном од преостала 24 рукописа. Препис је најпре био у власништву Исаије Париводића, игумана манастира Раковац, а 1820. неко га је поклонио новосадској гимназији, чији је директор био тада Павле Шафарик. Текст је касније постао Шафарикова својина, а после смрти овог великог слависте нашао се у Прагу, где је и данас (у Националном музеју, у оквиру заоставштине П. Шафарика). Аутентичност овог текста бранио је Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960, стр. 147-162. На вредност ове повеље недавно је поново указао S. Ćirković, *Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346-1355 Reconsidered, Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athenes 1996, pp. 110-120.

¹⁹ Новаковић, *Законик*, стр.4 – 5; Радојчић, *Законик*, стр. 85. У савременој језичкој верзији (превод Д. Богдановића), овај одломак гласи: *Као што је [Бог] и Прекраснога Јосифа мудрошћу оснажио и створио га владарем многим народима и целој власти Фараоновој и свему Египту, таквим истим начином, по својој милости, и мене премести од краљевства на православно царство. И све ми даде у руке као и Великоме Константину цару, земље и све стране и поморја и велике градове царства грчкога, као што и раније рекосмо. И Богом дарованим венцем царским венчан бих на царство у години 6854, месеца априла, 14 дан, на велики и пресветли и радостни празник васкресења Христова... Све се то догодило не по мојој жељи, ни неком силом, него по благослову божијем и других поставише ме царем за сваку православну веру...* Издање, *Душанов законик*, приредила Б. Марковић, *Стара српска књижевност, књига 8*, Београд 1986, стр. 88.

за царском круном ни брзо, ни лако. Од доласка на престо 1331. па до пролећа 1343, он потписује јавне исправе као **Стефань краљ** или **Стефань по милости божиєи краљ все србске земље и поморске**.²⁰ Али у повељи од 22. јануара 1330, којом се уговара продаја Стона Дубровачкој Републици, стоји да Душан седи на престолу краљевства српског као цар и владар (**...и седь на приестоли краљевства Србскаго, јако царь и владика**).²¹

У неким од својих краљевских повеља Душан се пореди са царевима, подвлачећи да он дела на исти начин као и остали хришћански цареви и краљеви.²²

Од 1343,²³ Душан у своју владарску титулу уноси и грчке (ромејске) земље, што ван сваке сумње показује његову намеру да се крунише за цара, јер је у Србији, од времена Стефана Немање, идеја Царства била искључиво везана за „Грке“ (Источно Римско Царство).²⁴ У повељи Хиландару,

²⁰ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Глас Српске Краљевске Академије*, 92 (1913), стр. 149-151; 106 (1923), стр. 40, 41.

²¹ Miklosich, *Monumenta serbica*, р. 103; Соловјев, *Одабрани споменици*, стр. 119. Оваква формулација не среће се у документима Душанових претходника.

²² То су повеље које је од 1343. до 1345. издао манастиру Хиландару. Видети *Actes de Chilandar*, ed. L. Petit et V. Korablev, Amsterdam 1975, pp. 473-483.

²³ М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова, Зборник радова византолошког института*, 4 (1956), стр. 1-11.

²⁴ Грчке земље споменуте су у четири Душанове повеље написане на српском, издате између 1343. и 1345. године. То су:

а) Повеља којом краљ Душан потврђује хрисовуљу свога оца Стефана Уроша Дечанског манастиру Дечани, издата између маја 1343. и децембра 1345. Упореди М. Благојевић, *Када је краљ Душан потврдио Дечанску хрисовуљу, Историски часопис, XVI-XVII* (1970), стр. 86. У потпису стоји да је Душан **краљ всех србских и поморских земљ и предель грчских и блъгарских**. Издање М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље, Гласник српског ученог друштва*, 12 (1880), стр. 137, и П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, стр. 278 б.

б) Повеља манастиру Светих Петра и Павла од 1343. године где се у интитулацији каже да је Душан **господин всехъ србскихъ земљ и помор'скихъ и гръчкихъ**. Издање С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, стр. 598-599.

в) Повеља Хиландару са потврдом имања цркве Светог Николе у Врањи, издата између 1343. и 1345. Упореди А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру св. Николе у Врањи, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор, 7/1-2* (1927), стр. 109. У интитулацији се каже да је Душан **краљ всехъ срп'ских и помор'скихъ земљ и честъникъ Гръкомъ**. Новаковић, *Законски споменици*, стр. 413.

г) Повеља хиландарском пиргу у Хрусији од 1. јанура 1345, где у интитулацији стоји да је Душан **краљ самодръжць всехъ србскихъ земљ и честникъ гръчскимъ странамъ**. Новаковић, *Законски споменици*, стр. 487 – 488.

У текстовима писаним на латинском, ромејске земље (Romania) спомињу се у повељи Венецији од 15. октобра 1345, у којој се краљ назива *fere totius imperii Romaniae Dominus* (S. Ljubić, *Listine o одноšajih između Južnoga Slovenstva i Mletačke republike II*, Zagreb 1868-1870, str. 278). У повељама издатим на грчком, Душан је потписао хрисовуљу манастиру

којом се потврђују и имања манастиру Светог Николе у Врањи,²⁵ Душан се назива **честњникъ Грѣкомъ**, што значи да се он не сматра више само краљем српских и поморских земаља, већ такође и владарем дела грчких земаља.²⁶ Али, ова формула претставља изузетак, јер у то време етнографски изрази у Душановим повељама још нису били заменили географске.²⁷

Одлука о проглашењу за цара донета је вероватно након заузећа Сера (24. септембра 1345), али требало је за тај акт придобити грчко свештенство и племство. Душан је посебно био усредредио своју пажњу на придобијање светогорских монаха, чију је подршку сматрао нарочито важном. У том циљу српски краљ је послао свога логотета Хрису да преговара са Протатом Свете Горе и резултат тог споразума био је потврђен општом хрисовуљом свим светогорским манастирима од новембра 1345. Монаси са Атоса признали су цара Душана као господара Свете Горе, али, у складу са хришћанским учењем о постојању само једног цара, њихово признање је било условљено захтевом да се у молитвама име Стефана Душана помиње после имена цара Ромеја – јединог легитимног. За узврат, Душан је гарантовао самосталност Свете Горе и потврдио монасима све старе привилегије које је увећао изузећем од свих намета и работа.²⁸

Након споразума са светогорским монасима није више било препрека за проглашење Царства и уз подршку српског свештенства и племства, Душан се свечано прогласио царем 25. децембра 1345. у Серу.

Наравно, Душан је знао врло добро да цар мора бити крунисан и да крунисање на Истоку може да обави цариградски патријарх, а на Западу папа. Савршено му је било јасно, такође, да ни цариградски патријарх, ни папа (у то време са седиштем у удаљеном Авињону), неће пристати да га крунишу. Како Царство није могло да постоји без патријаршије и патријарха, одлучено је да се та титула додели српском архиепископу. Почетком

Светог Јована Претече (Продрома) на Меникејској гори код Сера као **Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σέρβίας καὶ Ῥωμανίας** (А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара – Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae*, Београд 1936, стр. 16).

²⁵ Видети напомену 24.

²⁶ Реч **честњник** долази од речи **честь** = део. Честник, дакле, значи неког који поседује део нечега, или ко је господар дела неке целине (Ђ. Даничић, *Речник из књижевних старина српских* III, Београд 1864, стр. 463). „Честник Грком“ је онај који влада делом „од Грка“ (Византије).

²⁷ Већ у повељи хиландарском пиргу у Хрусцији, Душан је **честник грчким странам**, што значи да он влада једним делом грчких (византијских) области, јер реч *страна* између осталог значи *pars, regio* (Даничић, *Речник* III, стр. 463).

²⁸ Соловјев – Мошин, *Грчке повеље*, стр. 29-35.

1346 (можда у јануару, најдаље почетком априла) српски архиепископ Јоаникије био је проглашен за патријарха. Тај акт подржали су Охридска архиепископија и Бугарска патријаршија. Пошто су сви услови били испуњени Душан је крунисан за цара на Ускрс 16. априла 1346. у Скопљу, према церемонијалу Источно римске цркве (византијске). Проглашење патријаршије и Царства подржао је и један државни сабор, сазван за ту прилику.

Пошто су се сви ови акти догодили без сагласности цара Ромеја и цариградског патријарха, Душан је истицао у својим актима да се све то догодило не његовом жељом, нити силом, већ божјом вољом.²⁹ На тај начин је у учењу хришћанске Цркве пронађено оправдање за крунисање, које је у реалности било узурпација.

Проглашењем за Царство средњовековна српска држава је остварила свој врховни циљ. Формално, Душан је уздигао Србију на највиши ранг у систему хијерархије држава, поступајући по узору на Цариград. Мада се Душан понашао као цар, био је ипак свестан да не може бити сасвим изједначен са византијским царевима. То се јасно види из потписа на повељама које су издаване на грчком (тада светском) језику. Уместо формуле *цар Ромеја* (**βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων**), како стоји у потпису византијских царева, Душан се потписује као *цар Србије и Романије* (**Σερβίας καὶ Ῥομανίας**), тако да се потпуни потпис у повељама писаним грчким језиком јавља у формули *Стефан, у Христа Бога верни цар и самодржац Србије и Романије* (**Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός βασιλεὺς καὶ αυτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥομανίας**). Мада разлика, на први поглед, изгледа безначајна, чињеница је да ниједан византијски цар није употребио свој потпис у форми *цар Романије* (**βασιλεὺς Ῥομανίας**). Душан, ипак и упркос својој жељи, није могао да претендује на титулу *цар Ромеја* (**βασιλεὺς Ῥωμαίων**), јер је легитимни цар Јован V Палеолог био још жив и Душан му није никад формално оспоравао његова права на царску круну. Стога у повељама писаним светским језиком (грчким) он етничке елементе замењује географским. Тако је он ограничио своју власт на Романију („Ромејску“, римску, односно византијску земљу, коју је био освојио) и тиме прећутно признао примат цара Ромеја.³⁰ То није био случај са повељама писаним на српском, које су најчешће потписиване формулом **Стефанъ въ Христа Бога царь Срьблѣмъ и Грькомъ**.³¹ Истовремено израз *самодр-*

²⁹ Видети напомену 19.

³⁰ Видети Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, *Зборник радова византолошког института* (даље ЗРВИ), 12 (1970), стр. 61-78, посебно стр. 65-66 и 76.

³¹ Титула не садржи постојану формулу, већ се јавља у различитим верзијама. Понекад налазимо само **Стефанъ въ Христа Бога благоверни (или верни) царь**, без икаквих етно-

жсац (**αὐτοκράτωρ**), нестaje из српских повеља, јер са проглашењем Царства није више постојала потреба да се инсистира на независности.³²

Иако су постојале извесне разлике Душанова канцеларија је састављала повеље према цариградском моделу, употребљавајући изразе који су се сматрали царским квалитетима. Тако на пример у повељи од јуна 1352, издате манастиру Ксенофону на Светој Гори налази се идеја о цару који дела опонашајући Бога (**μίμησις θεοῦ**): *И царству ми је потребно да по могућности постане слично Богу, па да се најчовекољубивије стара о онима који су под његовом влашћу... (Καὶ τῇ βασιλείᾳ μου δέου κατὰ τὸ δυνατόν ἐξομοιοῦσθαι Θεῷ, καὶ φιλανθρώπως ἄγαν τοὺς ὑπὸ χεῖρα αὐτῆς οἰκονομεῖν)*.³³ Идеја о добротинству (**εὐεργεσία**), присутна у византијским повељама, среће се такође и у првој хрисовуљи цара Душана у корист манастира Ивирона (на Светој Гори) од јануара 1346: *Као што је својствено и природно дисати, тако је [својствено] и царевима чинити добра дела („Ὡσπερ τὸ ἀναπνεῖν οἰκεῖον καὶ κατὰ φύσιν, οὕτω καὶ τὸ εὐεργετεῖν τοῖς βασιλεῦσιν ἐστίν)*.³⁴

Према ромејској (византијској) концепцији, Душан је био у *Христа Бога благоверни цар*, а његова жена Јелена *благоверна и христољубива царица царства и август*. За своје поданике он је *Свети цар*, а Јелена *Света царица*. Али, Душан није свога сина и наследника Уроша крунисао за цара и савладара, како су то чинили византијски цареви, већ „само“ за *краља српских и поморских земаља*.

Крунисање за цара било је праћено и додељивањем највиших византијских титула, које су већ биле познате у Србији, али које српски владари, пре него што су постали цареви, нису могли да додељују. Поставши цар, Душан је по узору на византијске владаре, додељивао највише дворске титуле од којих су најважније биле деспота, севастократора и кесара (цезара). Титуле су углавном носили најближи цареви рођаци.³⁵

графских или географских елемената, док у неким повељама налазимо титулу где се изразима **Срѣблїемъ и Грѣкомъ** додају **западњѣими землїами, западнеи стране, поморїе, вѣмоу Дисоу**. Видети М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, ЗРВИ, 5 (1958), стр. 9-17.

³² Острогорски, *Автократор*, стр. 338.

³³ Соловјев – Мошин, *Грчке повеље*, стр. 186 и 187. На ту чињеницу указао је Н. Hunger, *Prooimion, Elemente der byzantinischen Kaiseridee in der Arengen der Urkunden*, Wien 1964, str. 62, који је проучио царске идеје у аренама византијских повеља.

³⁴ Соловјев – Мошин, *Грчке повеље*, стр. 38 и 39. Cf. Hunger, *op. cit.*, p. 141.

³⁵ Видети Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, и *Севастократори и кесари у српском царству*, *Зборник философског факултета у Београду*, 10/1 (1970), стр. 255-269.

Реакције савременика на Душаново крунисање за цара биле су различите.³⁶ Источно Римско Царство, највише погођено овим актом, потре-сао је тада грађански рат, и није било у стању да енергичније протестује. Најоштрију осуду, у форми анатеме, изрекао је са закашњењем цариград-ски патријарх Калист,³⁷ али она је била више уперена против српске цркве. Легитимни цар Јован V Палеолог назвао је Душана *царем* само у једној повељи од јула 1351, којом на молбу *узвишеног цара Србије и љубазног ујака Кир Стефана (ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς Σερβίας καὶ περιποθητός θεῖος αὐτῆς κύρ Στέφανος)*, потврђује поседе манастира Хиландара.³⁸ Овакав гест легитимног цара био је изазван нуждом, јер је у том тренутку Јован V преговарао са Душаном о вођењу заједничке борбе против узурпа-тора Јована Кантакузина. Али, упркос изузетно тешкој политичкој и војној ситуацији у којој се налазио, византијски цар ја назвао Душана само царем Србије. У осталим византијским изворима Душан је са гледишта Источног Римског Царства само краљ (*κράλης*).³⁹

Други претендент да трон универзалног Царства – чешки краљ Кар-ло IV, који тада стоји на челу Светог Римског Царства немачког народа, поступио је на исти начин као и *василевс Ромеја*. У једном писму упу-ћеном лично Душану од 19. фебруара 1355, а писаном у пријатељском тону, Карло IV назива Душана *најдражим братом (frater carissimus)*, и подвлачи везу која постоји међу њима због племенитог словенског језика (*eiusdem nobilis Slavici idiomatis*), али упркос том интимном тону Душан за Карла остаје само краљ Рашке (*Illustri principi domino Stephano Rassie regi*).⁴⁰

³⁶ То питање проучио је М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, I, Београд 1951, стр. 87 – 118.

³⁷ Тачан датум када је анатема бачена није познат и у том погледу међу историчарима не постоји сагласност. В. Мошин, *Св. патријарх Калист и српска црква*, Гласник српске православне цркве, 9 (1946), стр. 192-206, сматра да се тај догађај збио између јесени 1352. и пролећа 1354, док га Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, стр. 129, датира између 1350. и 1351. године.

³⁸ *Actes de Chilandar*, p. 292; *Законски споменици*, стр. 425-426.

³⁹ Један одломак код Нићифора Григоре (Nic. Gregorae, *Byzantina Historia* XV,1, Bonnae II, p. 747) и један код Јована Кантакузина (Ioan. Cantacuzeni ex imperatoris *Historiarum* III, 89, Bonnae II, p. 552), не могу се сматрати изузецима. Јер, када Григора каже да се Душан прогласио царем Ромеја (*βασιλέα Ῥωμαίων αὐτόν ἀνηγόρευσε*), а Кантакузин да се српски краљ прогласио царем Ромеја и Трибала (*βασιλέα αὐτόν ἀνηγόρευε Ῥωμαίων καὶ Τριβαλῶν*), два аутора изражавају чуђење због таквог Душановог акта, а никако га не оправ-давају.

⁴⁰ Карло IV је још једанпут назвао Душана *краљем Рашке*, у свом одговору на једно писмо Јована V Палеолога од 1355. године. Видети М. Динић, *Душанова царска титула*, стр. 104-105 и 116-118.

Остали савременици поступали су на различите начине. Монаси са Свете Горе, који су активно учествовали у акту крунисања, називају Душана у својим документима *царем*, без икаквих географских или етничких ознака.⁴¹ У писмима папске курије, Душан се назива увек краљем, а негативан став према крунисању видљив је из излагања једног кардинала, који, говорећи о Душану, каже... *qui se cesarem seu regem Rassie facit communiter nominari*.⁴² Краљеви Мађарске, који су од 1202-1203. претендовали на титулу краља Србије, нису никад прихватили проглашење српског Царства, јер да су дали сагласност на тај акт, Србија би у систему хијерархије држава стајала изнад Мађарске. Стога Душан у мађарским повељама остаје само *rex Rassie*.⁴³

Најмање пажње и обзира према Душановом проглашењу за цара показивала је Млетачка Република. Венеција није одбила да призна Душану царску титулу, али се није много узбуђивала око њене употребе. У млетачким актима Душана понекад називају краљем, понекад царем, а понекад и краљем и царем (*imperator et rex Sclavoniae*). Нешто више поштовања налазимо у документима којима Република Светог Марка комуницира званично са Душаном. Тако на пример, када дужд Андрија Дандоло шаље Душану свечану повељу којом га именује грађанином Венеције, ословљава га речима *serenissimus dominus Stephanus Grecorum imperator semper augustus et Raxie rex illustris (прејасни господар Стефан, цар Грка и увек август и пресветли краљ Рашке)*.⁴⁴

Мала Дубровачка Република показала је много више опрезности и такта. У писмима Душану и у званичним документима канцеларије *pro foro interno*, царска титула се увек користила. Али, када се Дубровачка Република обраћала мађарским краљевима, српски владар био је увек *rex Rassie* или *rex Sclavonie*.⁴⁵ Дубровчани су назвали Душана краљем Рашке (*rex Rassie*) и у једном писму Јованки, краљици Апулије од 27. новембра 1363 (дакле, осам година након Душанове смрти), у коме влада Републике објашњава да не може да даје 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију, на шта их је био обавезао српски краљ.⁴⁶

⁴¹ Најчешће коришћена формула била је *ὁ κραταῖος καὶ ἅγιος ἡμῶν ἀθηνῆς καὶ βασιλεὺς κῆρ Στέφανος* (*владајући и свети наш господар и цар крп Стефан*). *Actes de Chilandar*, pp. 282, 284, 304.

⁴² S. Ljubić, *Listine III*, p. 186.

⁴³ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavinae XII*, Zagreb 1904, pp. 320, 389.

⁴⁴ М. Динић, *Душанова царска титула*, стр. 112 и напомена 69.

⁴⁵ J. Tadić, *Litterae et commissiones ragusinae*, I, Beograd 1935, pp. 6, 7, 8, 9, 11, 41, 209.

⁴⁶ Исто, стр. 122.

2. Стварање јединствене српско-грчко-римске кодификације

Средњовековни правници су сматрали да је законодавство искључиви атрибут цара. Према тој концепцији само је цар могао да проглашава правна правила која су се називала *законима*, док су се за остале правне норме, којима је национална држава стварала право (и које су из дана у дан биле све бројније) употребљавали други изрази. У Француској монархији, на пример, све до 1789. године законодавна акта француских краљева називана су *ордонансе* (*ordonnances*). Израз *закони* (*lois, leges*) користио се само за норме римског права, збирке судских прецедената, правних обичаја и државне традиције, који су сачињавали основне законе Краљевства (*leges fundamentales regni, les lois fondamentales du Royaume*).⁴⁷ Али, француски краљеви су настојали да уздигну значај националног законодавства и да га у сваком погледу изједначе са римским правом. Та тенденција имала је своју политичку садржину. У процесу додељивања потпуног суверенитета националној држави самостално и независно законодавство било је од пресудног значаја.⁴⁸ Стога су француски краљеви настојали да одбаце универзалну супрематију Римског Царства, иза које је стајао папски ауторитет. Тај сложени политички и правни задатак био је поверен легистима, који су дали правно-теоријско објашњење краљевог *imperium*-а. Приликом решавања овог питања легисти су се сусрели са једним проблемом, неком врстом зачараног круга. Врло добро им је била позната средњовековна концепција према којој је законодавство искључиви атрибут цара; али, с друге стране, било је такође неспорно да су и француски краљеви стварали правна правила којима је било потребно подићи ауторитет. Ту противуречност сјајно је разрешио Жан Бутеје (Jean Bouteillier), познати правник из XIV века, чувеном изреком која гласи: **Si sçachez que le roi de France, qui est empereur en son royaume, peut faire ordonnances qui tiennent et vaillent loy** (*Треба знати да краљ Француске, који је цар у свом краљевству, може да доноси ордонансе које вреде и важе као закон*).⁴⁹

И Душан, чија је владавина била прожета идејом о универзалном Риму, је имао јасну представу о задацима цара као законодавца. Према сведочењу његовог биографа, српски владар је већ приликом крунисања за краља 8. септембра 1331. изговорио: **њ моли господа о мнс, да оутврѣ-**

⁴⁷ Т. Тарановски, *Енциклопедија права*, Београд 1923, стр. 439-440, и *Право државе на законодавство*, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929, стр. 376.

⁴⁸ Т. Тарановски, *Право државе*, стр. 373.

⁴⁹ Jean Bouteillier, *Some Rurale* II, 1, ed. Charondas le Caron, Paris 1603, p. 646.

дить ме въ волю раѣоума ѿго, іако не престоупити ми твоихъ божьствъныхъ повелени ни оумалити ми светоположенааго тобою благоверна христова, нь паче испълнити ми и окончатити большинми ꙗконы и съвршениыми оуставы оутврждениа и ꙗписаниа родителъ моихъ и преродителъ іеже о светыхъ и божьствъныхъ цркъвахъ.⁵⁰ Поставши цар, Душан се потрудио да његова држава постане истинско Царство, а то значи да је, како је речено у повељи о законодавном раду, настојао **законы поставити іакоже подобаетъ имети (донети законе какве треба имати).**⁵¹

Своје намере цар је објавио у још једној хрисовуљи од 28. маја 1350 (дакле након објављивања првог дела Законика), којом потврђује баштину властеличићу Иванку Пробиштитовићу. Позивајући се на први део Законика од 1349. године, цар каже: ... **сбравшу же царству ми зборъ въ славномъ граде Скопи, з господином ми и отцемъ с преосвещеннимъ патриархомъ Србскимъ кир-Иоаникиемъ, и з богодарованною царицею кир-Еленою, и з богодарованнымъ синомъ наю кралемъ Урошемъ, и съ митрополити и епискупи и игумни и съ чьстными пустынножителѣи и съ всеми властели Србскими и Грчкими, и обновисмо и състависмо и узаконисмо vsака правила светихъ и божьствъныхъ цркъвъ...**⁵²

Сведочења извора нас уверавају да се Душанов законодавни рад није ограничио само на државне саборе од 1349. у Скопљу (донео 135 чланова) и од 1354. у Серу (донео чланове 136-201),⁵³ већ да је царева намера била да приступи, по узору на своје идоле, велике ромејске царево-законодавце Јустинијана, Василија I и Лава VI Мудрог, ревизији свих претходно донетих правних правила, световних и црквених, и да створи јединствен правни систем. У политичким и друштвеним околностима у којима се налазио, српски цар је морао да прихвати грчко-римско (византијско) право, али и да га усагласи са српским обичајним правом. Стога, самостална

⁵⁰ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, издање Ђ. Даничић, Загреб 1866, стр. 219. Данашња језичка верзија (Л. Мирковић) овог одломка гласи: *Но моли Господа за мене, да ме утврди у вољи свога разума, да не преступим твојих божанствених заповести, нити да умалим тобом светоположене ми добре вере христове, но да још испуним и окончам већим законима и савршенијим уставима утврђења и записе родитеља мојих и прародитеља о светим и божанственим црквама.* Издање Данилови настављачи, приредио Гордон Мак Данијел, *Стара српска књижевност, књига 7*, Београд 1989, стр. 70.

⁵¹ Новаковић, *Законик*, стр. 5.

⁵² Соловјев, *Одабрани споменици*, стр. 150-151.

⁵³ Према нумерацији Стојана Новаковића, аутора до сада најбољег издања Законика. Видети напомену 18.

кодификација српског права не би могла да опстане, те су српски правници створили својеврсни **Codex tripartitus**, кодификујући српско и грчко-римско право. На ту чињеницу скренуо је пажњу још далеке 1888. године руски научник Тимофеј Флорински, који је показао да се у свим старим рукописима Душанов Законик налази увек са још две компилације грчко-римског права: Скраћеном Синтагмом и такозваним „Јустинијановим законом“.⁵⁴

Грчко-римско (византијско) право примењивало се у Србији и пре владавине Стефана Душана, у оној мери колико је било присутно у Номоканону (Законоправилу) Светога Саве од 1219. године. Светосавски Номоканон садржао је црквена правила са тумачењима каноничара, а од световних прописа превод дела Јустинијанових новела и цео Прохирон Василија I. Иако је ова правна збирка регулисала правни живот државе и цркве, друштвени односи у Србији били су регулисани, до проглашења Душановог законика, појединачним правним актима – повељама. За владе цара Душана, Номоканон је сачувао своје место и углед у правном систему Србије, није био ни оспорен, ни укинут, али су редактори Душанове кодификације прихватили две савремене компилације грчко-римског права: Синтагму Матије Властара и такозвани „Јустинијанов закон.“

Синтагма, номоканонски зборник солунског калуђера Матије Властара, била је позната у Србији у две верзије превода: потпуној и скраћеној.⁵⁵ Али, само се Скраћена Синтагма налази у рукописима са Душановим закоником. Радикално скраћивање извршили су нама непознати Душанови редактори, тако што су од 303 поглавља у скраћеној верзији остала само 94. Два су могућа разлога за овако радикално скраћивање. Први је чисто идеолошки, јер Матија Властар излаже политичку хегемонију Источног Римског Царства и на државном и на црквеном плану. Његова збирка заснива се на тенденциозним и некритичким коментарима Теодора Валсамона, и излаже идеју о свемоћи византијског цара, односно његовог духовног и политичког *dominium*-а. Матија Властар суштински ограничава независност аутокефалних цркава и подвлачи ромејску хегемонију над осталим државама, посебно словенским, које су током XIV века угрожавале интересе Источног Римског Царства на Балкану. Независност бугарске и српске цркве се не признаје, а пориче се и право других народа

⁵⁴ Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888.

⁵⁵ Издање пуне Синтагме приредио је Стојан Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, а допуну извршио Сергије Троицки, *Допунски чланци Властарева Синтагме*, Београд 1956. Издање Скраћене Синтагме приредио је Владимир Мошин, *Studenički rukopis*, Zagreb 1949.

да уздижу своје државе на ниво Царстава. Тешко је веровати да је пуна верзија Синтагме, са таквом политичком и црквеном идеологијом, могла бити преведена са грчког на српски по наређењу самог цара Душана. Вероватније изгледа да је она изражавала ставове прогрчке струје у Србији, а такође и нових византијских (грчких) Душанових поданика. Јер, одмах након превођења потпуног текста Синтагме (1347. или 1348. године), приступило се њеном скраћивању⁵⁶ (у грчком оригиналу не постоји скраћена верзија), тако што су изостављена сва поглавља која говоре о хегемонији Цариграда.⁵⁷

Други разлог био је чисто практичан: пошто је Скраћена Синтагма, као део Душанове кодификације, била намењена световним судовима, велика већина црквених прописа била је изостављена.⁵⁸

Други део овог Трипартитног кодекса био је такозвани „Јустинијанов закон“, кратка компилација од само 33 члана који регулишу аграрне односе.⁵⁹ Већина чланова преузета је из чувеног **Земљорадничког закона** (**Νόμος γεωργικός**), с краја VII или с почетка VIII века,⁶⁰ који је био у

⁵⁶ Према мишљењу Стојана Новаковића, *Матије Властара Синтагмат*, стр. XXX-XL, скраћивање је извршено за време владавине деспота Стефана Лазаревића у Србији, између 1402. и 1427.

⁵⁷ Видети С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске Крмчије и Властаре Синтагме*, *Глас Српске Академије Наука*, ССХП, нова серија 2, Београд 1953, стр. 155-206, посебно стр. 186-202.

⁵⁸ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928, стр. 92-93 = *Класици југословенског права, књига 16*, стр. 401-402. Још увек није јасно зашто су се српски редактори одлучили за Синтагму Матије Властара а не за Хексабиблос (Ексавивлос) Константина Арменопулоса, иако је јасно да је солунски судија и номофилак неупоредиво бољи правник од Матије Властара, као и да Хексабиблос садржи искључиво световне прописе. У изворима немамо никаквих података или индиција, зашто се тако поступило. Можда Душанови редактори нису никада ни чули за Хексабиблос, или им се учинило исувише опширним и компликованим. Према хипотези А. Соловјева, радило се о политичким и идеолошким мотивима, везаним за верско-политичке борбе које се тада воде у Солуну између странке зилота и присталица Јована Кантакузина. Прихватањем Синтагме Матије Властара Душан настоји да придобије светогорске монахе и солунске зилоте, јер је Арменопулос рођак и присталица Кантакузинов (*Законодавство*, стр. 76-82 = *Класици југословенског права*, стр. 387-391). Иако је ова хипотеза логична, тешко ју је бранити, јер се заснива на сумњивим изворима с краја XVII века, чега је свестан и Соловјев. Видети о томе S. Šarkić, *Zašto Syntagma, a ne Heksabiblos*, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, 40 (1), (1990), str. 73-77.

⁵⁹ Издање А. Соловјев, *Законодавство*, стр. 236-240 = *Класици Југословенског права*, стр. 540-544, и М. Андреев, *Закон на Константин Јустиниан*, София 1972.

⁶⁰ О Земљорадничком закону витези Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, стр. 107-108, и L. Margetić, *Zemljoradnički zakon*, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 3 (1982), str. 85-122. Margetićeva rasprava sadrži i hrvatsko-srpski prevod teksta.

целини преведен и у Србији.⁶¹ Остале одредбе потичу из *Василика*, *Прохирона* и *Еклоге*. Ни ова компилација се не налази у грчким рукописима и представља вероватно оригиналан рад српских правника. Могуће је да се „Јустинијанов закон“ примењивао у Србији и пре владавине Стефана Душана, али изгледа вероватније да је прихваћен на сабору у Скопљу (1349), са првим делом Законика.⁶²

Законодавна активност одвијала се између 16. априла 1346. и 21. маја 1349, датума када су биле завршене припреме за проглашење Законика.

Законик, строго узев, трећи и најважнији део Душанове кодификације, проглашен је на саборима у Скопљу 21. маја 1349 (135 чланова) и пет година касније (1354) у Серу. Чланови 136-201, усвојени на сабору у Серу потсећају по својој садржини и циљу на Јустинијанове Новеле. Иако се Душанов законик сматра оригиналним делом српског средњовековног законодавства, утицај грчко-римског (византијског) права био је огроман. До данас је утврђено да је чак 60 чланова непосредно преузето из византијског права, махом из *Василика*.⁶³

Законик садржи врло мало одредаба из црквеног и грађанског права, јер су те две правне области биле регулисане Светосавским Номоканоном и Синтагмом Матије Властара. Законик не понавља одредбе из Синтагме, али их понекад допуњава и наглашава.

У Законику су најпре присутне одредбе које регулишу положај цркве и свештенства (чланови 1-38),⁶⁴ затим властеле и себара (чланови 39-83), а потом норме из кривичног права и судског поступка, без неког одређеног редоследа.

Други део Законика од 1354. године представља допуну првих 135 чланова, с намером да се регулишу новонастали друштвени односи у Царству и реши проблем правних празнина. У њима је видљив основни циљ Законика – сви друштвени односи морају бити регулисани законом. Наравно, обичајно право није било потпуно нестало, али писаном праву

⁶¹ Хиландарски рукопис српског превода Земљорадничког закона издао је Ђ. Сп. Радојчић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, *ЗРВИ*, 3 (1955), стр. 15-28.

⁶² Соловјев, *Законодавство*, стр. 89 = *Класици југословенског права*, стр. 399.

⁶³ Српски аутори из XIX века су углавном одбацивали утицај византијског права на Душанов законик, полазећи од нетачне претпоставке о Источном Римском Царству, као о деспотској и декадентној монархији. Али, захваљујући истраживањима Н. Радојчића, *Византиско право у Душанову законику*, *Историски часопис*, 2 (1949-1950), стр. 10-18 и *Душанов законик и византиско право*, *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, I, Београд 1951, стр. 54-77, прихваћено је мишљење о грчко-римском пореклу 60 чланова Законика.

⁶⁴ О положају цркве у Душановом законику видети S. Šarkić, *L'église et la religion dans le code d'Etienne Douchan, Méditerranées*, № 16 (1998), pp. 129-136.

(Законику) је увек давана предност. Законик је чак и изнад цара: ако се догоди да је царска наредба у супротности са Закоником, судије ће применити Законик. Судијама се заповеда да суде правично, по Законику, а не по страху од цара.⁶⁵ Владавина права огледа се посебно у члану 139: меропху се гарантује да му феудални господар не може узети више него што је прописано Закоником. Уколико то учини, меропх има право да га тужи, па макар то био и сам цар, царица, или било који други црквени или световни великодостојник. Ако добије спор, судија је дужан да гарантује да се меропху нико неће светити.

Иако је Душанов законик најважнији споменик српског средњовековног права, он је истовремено најбољи доказ примене и прихватања грчко-римског права и државно-правне идеологије Источног Римског Царства. Као цар Стефан Душан је постао законодавац и постигао одређени квалитет кога већина средњовековних монарха није имала. Попут Јустинијана, Василија I, и Лава VI Мудрог, он је прогласио сопствено законодавство, не само угледајући се на ромејске царе, већ и директно преузимајући садржину одредаба грчко-римског права. Ипак, такво прихватање није било вештачко. Грчко-римски закони су ступили на снагу у Србији након извесног прилагођавања, остајући и даље темељ једне кодификације која је увела јединствени правни систем на целој територији Царства.⁶⁶ Колико дуго и у којој мери се ова кодификација примењивала, остаће нам вероватно непознато, јер судске пресуде, као једини релевантни извор, нису сачуване и мале су шансе да ће се уопште пронаћи.⁶⁷

⁶⁵ Чланови 171 и 172, преузети из *Василика* VII,1,16 и VII,1,17. Cf. S. Šarkić, *Elements of Constitutionality in Serbian Mediaeval Law, Ius Commune*, XV (1988), pp. 43-55.

⁶⁶ Добро познати податак кога саопштава византијски историчар Нићифор Григора, према коме је Душан, после проглашења за цара, поделио државу са својим сином Урошем, коме је оставио земље од Јадранског мора (*κόλλου τοῦ Ἰονίου*) и Дунава све до града Скопља, да у њима влада по трибалски (српским) обичајима, а да је за себе задржао ромејске земље и градове, да би у њима владао по ромејским (византијским) обичајима (*Вуз. Hist.* XV,1, *Вопнае* II, p. 747), не може се узети као сведочанство о постојању два засебна правна подручја у Србији. Законик и остали правни споменици не дају основа за овакву тврдњу. Видети Соловјев, *Законодавство*, стр. 71-74 = *Класици југословенског права*, стр. 382-385, и посебно Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског Царства, ЗРВИ*, 17 (1976), стр. 101-125.

⁶⁷ Извесно, незнатно, светло баца на ово питање такозвана *Јањинска хроника*, спис непознатог аутора из друге половине XIV века, који описује владавину деспота Томе Прелјубовића у Епиру, након Душанове смрти. Видети о томе С. Шаркић, *О примени Душановог законика према подацима Јањинске хронике, Законик цара Душана, Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000. поводом 650 година од проглашења*, Београд 2005, стр. 81-89.

*Srđan Šarkić, Ph.D., Full Professor
Novi Sad Faculty of Law*

The Idea of Rome in the Mind and Action of Stefan Dušan

Abstract

The idea of Rome as a centre of an ecumenical Empire and of the universal Church, attracted Germanic as well as Slavonic nations. The Eastern Roman Empire (Byzantium) was considered to be the only legitimate successor of the Roman Empire and therefore Byzantine Emperor could only bear the title of the Emperor of Romaios (Romans). The situation was completely changed when Charlemagne on the West (in 800) and later Simon of Bulgaria (in 913) proclaimed themselves for Emperors. Many ideological and religious conflicts that arose as a consequence thereof ended in confirmation of other Empires besides the existing one of Romaios. In XIV century, during the reign of Stefan Dušan, when Serbia became the most powerful state in the Balkans, the Serbian ruler had the idea of an Empire modeled after the Roman Empire. The realization of it consisted of two important elements: 1) Proclamation of a State for the Empire, organized after the model of Eastern Roman Empire (Byzantium); and 2) unification and making of unique serbo-greek-roman codification. Those steps were undertaken in order to improve the reputation of newly established Empire, by fulfillment of the mediaeval requirements and criteria for an Empire.